

Araştırma Makalesi / Research Paper

TATAR MAARİF HAYATININ ÖNCÜSÜ: GILMAN KERİMİ (1841-1902)

Cihan ÇAKMAK*

Öz

İdil-Ural Türkleri arasında Avrupalı tarzdaki yenilik ve reform hareketleri tüm Türk dünyasında birbirine benzeyen yenilik hareketlerinin tesiriyle gelişme göstermiştir. İlk olarak usul-i cedid adı verilen modern öğretim metotlarının okullarda uygulanması ve halka benimsetilmesi şeklinde başlayan Ceditçilik hareketleri sonraki yıllarda eğitim, matbuat, tiyatro, roman, hikâye gibi sosyal hayatın hemen her alanında kendisini göstermiştir.

Gilman Kerimi, Tatar maarif hayatının şüphesiz en önemli ismidir. Kırımlı İsmail Bey Gaspıralı'nın usul-i cedid metodunu daha iyi anlamak için Samara vilayetinden Bahçesaray'a gitmiş, kendisiyle bizzat görüşmüştür. Bu görüşme sadece baba Gilman Kerimi için değil, ailesi ve Türk dünyası açısından da önemli gelişmelere zemin hazırlamıştır. Gilman Kerimi, İsmail Gaspıralı ile görüşmesinin ardından köyüne döner dönmez ilk iş imamlık ve ahunluk yaptığı 136 köyde uyguladığı eski öğretim metodunu değiştirmekle işe başlar ve kısmen de başarılı olur. Bu çalışmada modern Tatar edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen Fatih Kerimi'nin babası Gilman Kerimi'yi tanıtmak amaçlanmıştır. Bunun için oğlu Fatih Kerimi'nin babasının vefatı üzerine kaleme aldığı "Merhum Gilman Ahund" adlı Hal Tercümesinden istifade edilmiştir. Bu sayede Türkiye'deki yayınlarda çok kısa birkaç cümleyle yer verilen ve hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız Gilman Kerimi'ye dair çok sayıda önemli bilgiye ulaşma fırsatı elde edilmiştir. İdil-Ural boyunda Ceditçilik faaliyetleri-

Geliş Tarihi/ Date Applied: 23.05.2019

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 07.02.2020

Makalenin Künyesi: Çakmak, C. (2020). "Tatar Maarif Hayatının Öncüsü: Gilman Kerimi (1841-1902)". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 49, 87-100.

DOI: 10.24155/tdk.2020.129

Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, cihancakmak1818@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2255-4712

nin en önemli aktörlerinden biri olan Gilman Kerimi ile ilgili Türkiye’de henüz müstakil olarak bir çalışma yapılmamıştır. Bu itibarla Gaspıralı’nın ideallerini benimseyen samimi bir Tatar aydını olan Gilman Kerimi her yönüyle tanıtılmalı ve bilimsel çalışmalarda daha fazla yer almalıdır.

Anahtar sözcükler: Gilman Kerimi, Fatih Kerimi, usul-i cedit, İsmail Gaspıralı, Tatarlar.

The Pioneer of Tatar Educational Life: Gilman Kerimi (1841-1902)

Abstract

The European style of innovation and reform movements among the Idil-Ural Turks has evolved with the influence of reform movements in the whole Turkish world. Jadidist movement, firstly started to be applied in schools as a form of modern teaching methods which were called “usul-i cedit” and adopted in the public. In the following years, it has shown itself in almost all areas of social life such as education, press, theatre, story and novel.

Gilman Kerimi is the most important name in Tatar educational life. In order to better understand the method of usul-i cedit, Gilman Kerimi went to Bakhchysarai in Samara province and met with İsmail Gaspıralı in person. This meeting paved the way for important developments not only for Gilman Kerimi but also for the family and Turkish world. Upon returning to his village after meeting with İsmail Gaspıralı, Gilman Kerimi started to change his previous teaching method that he had already applied in 136 villages where he worked as an imam and mullah, and he partially succeeded. In this study, it is aimed to introduce Gilman Kerimi, father of Fatih Kerimi, who is accepted as the founder of modern Tatar literature. For this purpose, the biography named “Merhum Gilman Ahund” written by Fatih Kerimi on the death of his father is used here. In this way, this study has provided opportunity to reach a large amount of information about Gilman Kerimi who was presented with a few short sentences in Turkish publications and wasn’t known to Turkish people much before as there has not been an independent study in Turkey about Gilman Kerimi who was one of the most important actors of Jadidist movement in Idil-Ural tribe.

Keywords: Gilman Kerimi, Fatih Kerimi, usul-i cedit, İsmail Gaspıralı, Tatars.

1. Giriş

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başları dünyada ve Rusya Müslümanlarının yaşadıkları coğrafyalarda siyasi ve sosyolojik anlamda pek çok gelişmeye sahne olmuştur. Eski-yeni, mektep-medrese, usul-i kadim ve usul-i cedit tartışmalarının yoğun bir şekilde hissedildiği bölgelerden biri olan İdil-Ural boyu ilk tartışmalara din alanında şahit olmuştur. Onu tarih ve dil alanında ortaya atılan fikirler izlemiştir. İdil-Ural boyunda Abdunnasir Kursavi'nin din alanında gerçekleştirmek istediği reform hareketlerini Şehabeddin Mercani, Kayyum Nasiri gibi isimler tarih ve dil alanlarında devam ettireceklerdir.

“Başta Tatarlar olmak üzere Rusya Türkleri arasında uyanmayı sağlayıp, Batılılaşmayı hedef alan ‘Usul-i cedit’, yani yenileşme hareketi tabiatıyla halk tarafından kolayca benimsenmedi. Yeni usuldeki okullar başlıca iki çeşit zorlukla karşılaştı: İlki, muhafazakâr zümrelerin tepkisi idi. ‘Usul-i kadimci’ler (eski usulcüler) diye adlandırılan bu zümreyi cahil mollalar, işanlar, (şeyhler, dervişler) ve umumiyetle ‘İslam elden gidiyor’ korkusunu taşıyan kimseler teşkil ediyordu. Belki bu endişelerinde haklıydılar; çünkü o zamana kadar Rusya hâkimiyeti altında Türklerin benliğini ancak İslamiyet muhafaza edebiliyordu. İslamiyet zorla Hristiyanlaştırmaya karşı koyarak dinî bütünlüğü korumak yolu ile Türklerin Ruslaşmasına mani olmuştu. İslam dini Rus dilinin öğretilmesini engellediği için Rus kültürü de Türkler arasına fazla nüfuz edememişti. ‘Usul-i cedit’in ise Ruslaşmaya iteceği korkusu ile ‘Usul-i kadimci’ler yeni okullarda fen dersleri, dünyevi bilgilerin okutulmasını da zararlı görüyorlar; bütün imkânlarıyla buna karşı koymaya çalışıyorlardı. Hatta ‘Ceditçi’leri ‘devlet için zararlı ve tehlikeli’ diyerek jurnal etmekten bile geri durmuyorlardı. Bu iftiraya kurban gidenlerden tanınmış bilgin Âlimcan Barudi, kuzeydeki Vologda bölgesine sürgün edilmişti. Usul-i Cedit’i gözden düşürmek için XIX. yüzyılın son yıllarında Kazan’da *En-nüsûl-hadide fi hilaf-i Usul-i Cedide* (Usul-i Cedit’e Karşı Demir Oklar) gibi risaleler yayımlanmıştı. Usul-i ceditçi’lerin karşılaştıkları ikinci zorluk ise işin maddi yönü idi. Rus hükûmeti bu nevi okulların açılmasına ses çıkarmıyor, fakat resmen de tanıımıyordu. Dolayısıyla hükûmet tarafından yeni okullara maddi yardım yapılması söz konusu değildi. Üstelik Rus hükûmeti herhangi bir bahane ile okulları kapatabiliyordu (Devlet, 1999: 53’ten naklen: Taymas, 1966: 163). Mali destek meselesi bilhassa servet sahiplerinin yardımı ile nispeten çözüldü. Kazan’da, Türkistan ve Bozkır eyaletleri ile ticaret sayesinde zenginleşen yeni bir burjuva zümresi teşekkül etmeye başlamıştı. Bu zümre mensupları, mesleklerinin icabı, tecrübe ve temasları neticesi olarak bir hayli açık görüşlü kimselerdi. Bu kimseler usul-i cedit’in yararlarını anlamışlar ve sosyal faaliyetlere de aktif olarak katılmışlardı. Bunlar arasında Kazan’da Ahmed Bay Hüseyin(ov), Batı Sibiry’a da Nime-tullah Hacı, Troysk’ta Yauş(ev)’ler, İrkutsk’ta Zahidullah Şafiullah(in),

Orenburg'ta Gani Bay Hüseyin(ov), Simbir'de Akçur(in) vb. en önde gelenler idi. Şehabeddin Mercani izinden yürüyen molla ve aydınlardan başka 1789'da Ufa'da II. Katerina tarafından kurdurulan 'Ruhani Meclis (Duhovnoe Sobranie)' üyesi olan kadılardan bazıları (Kadı Abdürreşid İbrahim, Kadı Rizaeddin b. Fahreddin) 'Cedidçi' idiler. Din bilginlerinden Gılman Ahund, Alimcan Barudı, Ufa'da Hayrullah Osmani, Hasan Ata Gabeşi, Kazan'da Hadi Maksudi (Sadri Maksudi Arsal'ın ağabeyi), Kazan'daki Rus-Tatar okulu hocalarından Şakircan Tahiri ve aynı okuldan yetişen Ayaz İshaki (İdilli) aşağı yukarı bu yeni hareketin başlıca teşvikçileri olarak tanınmışlardı." (Devlet, 1999: 53, 54).

İdil-Ural sahasının Samara vilayetine bağlı Minlibay köyünde ise bir imam ve ahun açtığı medreselerde kendi eğitim sistemini uygulamaya çalışıyordu. Din adamı ve eğitimci kimliğiyle ön plana çıkan Gılman Kerimi'yi her yönüyle tanıtmanın amaçlandığı bu çalışmada Türkiye'de bu alanda yapılan tüm yayınlara ulaşılmaya gayret edilmiştir. Türkiye'deki önemli kütüphaneler ve bilgisayar ortamında yapılan araştırmalar neticesinde Gılman Kerimi'yi detaylı bir şekilde tanıtan müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu yazıda Tatar maarif hayatının öncüsü kabul edilen Gılman Kerimi her yönüyle tanıtılmaya çalışılmış, ağırlıklı olarak oğlu Fatih Kerimi'nin babasının vefatı üzerine 1904 yılında Orenburg'ta kaleme aldığı "Merhum Gılman Ahund"¹ başlıklı hâl tercümesinden istifade edilmiştir. İdil-Ural boyunun ileri gelenleri tarafından Kerimi ailesine -bilhassa Fatih Kerimi'ye- gönderdikleri taziye mesajlarından oluşan hâl tercümesi, Gılman Kerimi hakkında çok sayıda önemli bilgiye ulaşılmaya imkan tanımıştır.

Çalışmada Gılman Kerimi'nin hayatı, maarifçilik yönü, kişilik özellikleri ve vefatı başlıkları yer almaktadır. Gılman Kerimi'ye dair önemli bilgileri içerdiği düşünülen cümlelere "Merhum Gılman Ahund" adlı eserde yer aldığı şekliyle dipnotlarda yer verilmiştir. Alıntılarda Arapça, Farsça ve Tatarca bazı kelimelerin Türkiye Türkçesi karşılıklarına dipnotlarda ve parantez içi gösterimlerle ayrıca yer verilmiştir. Gaspıralı'nın ortak dil anlayışına uygun şekilde Fatih Kerimi tarafından sade bir Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınan eserde, Tatarca kelime sayısı yok denecek kadar azdır.

2. Hayatı

Gılman Kerimi, Bügülme ilçesinin aşağı Şelçeli köyünde 1 Ekim 1841² tarihinde dünyaya gelmiştir. İlk olarak Gabdülkayyum Medresesinde okuduktan sonra Çistay Medresesinde öğrenim görür. Ardından köyü

1 Kerimî, F. (1904). *Merhum Gıylman Ahund*. Orenburg: Muhammed Fatih bin Gılman Kerimof Matbaası.

2 25 Şevval 1257 (Fehreddin, 2010: 272).

Minlibay'da imamlık ve ahunluk³ görevlerini ifa eder. 1881 yılında Hac farızasını yerini getirip, 1882 yılında memleketine geri döner. Mekke'de bulunduğu sırada Rehmetulla el-Hindi'nin tasavvuf meclislerinde bulunur (Feḥreddin, 2010: 272). Çırşılı köyünde 30 yıl imamlık ve ahunluk yapmış, çalıştığı bölgede sadece Müslüman ahalinin değil gayrimüslim halkın yararına da pek çok faaliyette bulunmuştur. Sonraki yıllarda eşi ve beş çocuğu ile Orenburg'a göç etmiştir (Kerimi, 1904: 10). İlerleyen yıllarda imamlık ve ahunluk görevlerinden istifa eden Gılman Kerimi, Orenburg'a taşınır ve hayatını burada devam ettirir (Feḥreddin, 2010: 273).

Gılman Kerimi zekâsı ve yeteneğiyle ailede diğer kardeşlerinden ayrılmaktaydı. Bunu fark eden babası, oğlu Gılman'ı eğitimi devam ettirmesi için Çistay Medresesine gönderir. 1860 senesinde Kazan'da bulunan Şeyh Zakir Efendi'nin medresesinde tahsiline devam eder. Babası başlangıçta Gılman'ı okula verirken⁴ pişmanlık duyar. Ancak öğrencilik yıllarındaki başarısını gören babası bu durumdan büyük memnuniyet duyacak ve Gılman'ı kendini geliştirmesi ve ilim tahsil etmesi yolunda serbest bırakacaktır. Gılman'ın annesi ise babasının aksine oğlunun tahsilini canıgönlünden desteklemiştir. Gılman Kerimi Çistay Medresesinde 7 yıl öğrenim gördükten sonra 1867 yılında kendi köyü olan Çırşılı'ya döner ve Fahreddin Molla Seyfeddin Hazretlerinin kızı ile evlenir. 1870 yılında hükûmet tarafından kendisine verilen ruhsat ile köyünde imamlık yapmaya başlar. Ardından bulunduğu bölgede bir medrese açarak çocukları okutmaya başlar. 16 sene süresince görev yaptığı medresede uyguladığı eğitim usulünün başarısızlığı karşısında hayal kırıklığına uğrayan ve umutsuzluğa kapılan Gılman Kerimi, okulları kapatır ve okuma-yazma işlerine ara verir.⁵

1899 senesinde Orenburg'a taşınan Kerimi ailesinin reisi Gılman Kerimi, hemen bir işe başlamaz. Öncelikle şehri tanımaya, ticaret usulleri hakkında bilgi sahibi olmaya çalışır. Bu arada oğlu Fatih Kerimi, Moskova'da muhasebecilik kursuna gitmeye devam eder. Orenburg'ta çeşitli işler yapmak için girişimlerde bulunan Gılman Kerimi nihayet 1900 yılında bir matbaa satın alarak işe başlar. O sıralarda oğlu Fatih, Moskova ve Peters-

3 ahun: Müslümanlarda yaşça büyük olan din adamı (TTAS I: 87).

4 “Atam beni ukurga virdigine başta gerçi biraz pişman olmuş gibi görünmüş ise de okuduğumu ve bildiğimi görmeğe başladığında ziyadesiyle süyünirdi (sevinirdi), ve beni kendi fikrimde hür kuydı, ihtiyarı (seçimi) kendime virdi, tahsilim için hiçbir dürlü mümânaat itmedi (engellemeydi). Validemiz dahı kendisi cahil idiye de benim tahsilim için gayet süyünüp bu hususda canını feda edecek derecede gayret ve ictihad itmekte ve atamın beni ukuvdan tuktatmavı (durdurmak; önlemek) hususunda sa'y (çalışma, gayret) eylemek idi” (Kerimi, 1904: 6).

5 “On altı seneler kadar balalar ukutmak ile meşgul oldum ise de, bir tarafdan kendimin fakr u zaruretim, ikinci tarafdan şakirdlerin eskiden birü yerleşüp kalmış olan ictihadısızlık (tembellik) ve nizamsızlıkları (düzensizlikleri), üçinçi cihetden ve belki de en başlıcası kendimin usûl-i talim (eğitim usulleri) ve terbiye-i etfâl (çocukların eğitimi) kavaidinden (esaslarından) habersizliğim sebepleriyle şakirdlerimde çok terakki (gelişme) görilmedi ve okumak yazmak derecesinden ziyadeye vara almadılar (okuma-yazma derecesinden öteye geçemediler). Şâyân-ı teessüf olan bu hali görüp, mektebden ve balalalar ukutuvdan (okutmaktan) vazgeçtim.” (Kerimi, 1904: 7).

burg'ta çeşitli matbaalarda çalıştığı için bu mesleğin inceliklerini öğrenmiş bulunuyordu. Bunun üzerine baba Gılman Kerimi matbaanın idaresini oğlu Fatih'e verir (Kerimî, 1904: 11).

Orenburg'ta bulunduğu yıllarda Kazanlı Ahmedbay Hüseyinof ile birlikte Orenburg yakınlarında bir elma bahçesi satın almıştır. Elma bahçesi almasındaki amaç işsiz Müslümanları, ellerindeki topraklarını değerlendirmeleri için teşvik etmek ve bu yolla geçimlerini temin etmelerine yardımcı olmaktır. Gılman Kerimi çocuklarına vefat ettiğinde bu bahçeye gömülmeyi vasiyet edecektir (Kerimî, 1904: 12). Petersburg'da yapılacak Cami-i şerif için Gılman Kerimi kendisine ait olan araziye buğday ekimi yapmış ve elde ettiği hasılatı bağışlamıştır. Gılman Kerimi'nin ahunluk yaptığı yerlerde halka karşı göstermiş olduğu olumlu tavırları nedeniyle Rus İmparatoru Üçüncü Aleksandır ve İmparator İkinci Nikolay tarafından kendisine altın ve gümüş madalyalar takdim edilmiştir (Kerimî, 1904: 25). Nakşibendi tarikatına mensup olan Gılman Kerimi'nin hocası Şeyh Muhammed Zakir Efendi'dir. 1881 senesinde Hac farızasını yerine getirdiği sırada Dağıstanlı Şeyh Halil Efendi Hazretlerinin meclisinde bulunmuştur (Kerimî, 1904: 27).

Gılman Kerimi kısa ömrünün tamamını halkın aydınlanması, ilerlemesi ve modernleşmesi için harcamıştır. O yalnız eğitim-öğretim faaliyetlerinin içinde bulunmamış, sosyal hayatın daima içinde yer almaya ve ihtiyaç sahibi tüm insanlara yardımcı olmaya çalışmıştır. Bu hususta 13 Haziran 1902 tarihli mektupta kendisiyle ilgili şu cümlelere yer verilmektedir:

“Menüm karavımda⁶ peder-i aziziniziñ İslam hâdimi olan müctehidlerden⁷ idüğüne işlediği işleri ve söylediği sözlere şahiddir. Anıñ için: Merhum tün kün (gece gündüz) millet! millet! diyor idi. Niçük bülse da (ne yapıp edip) faideli yollarını izlep zulmet gitsin (izleyerek karanlık gitsin), cihan ruşen bulsun (dünya aydınlık olsun), her kim özi dünyada niçük⁸ yaşadığını bilüp, bilmeyince amel idinçe (bilip bilmeden amel edeceğine) bilüp itsün diyü çalışırdı. Rahmetulahi aleyh. Buzuluk. 13 Haziran 1902 sene.”

3. Maarif Hayatı

Gılman Kerimi'nin tahsil hayatının başlangıcını medrese eğitimi oluşturmaktadır. Çırşılı Medresesinin önemli hocası Abdulfettah Hazret'in yanında eğitime başlayan Gılman Kerimi'nin eğitim almasına başlangıçta babası karşı çıkar. Ancak ailedeki diğer kardeşlerinin aksine Gılman'daki

⁶ karav: bakmak (TTS, 1997: 137).

⁷ müctehid: gücü yettiği kadar çalışan (Devellioğlu, 2003: 705).

⁸ niçik: bir işin, durumun ne şekilde olacağını veya yapılacağını sormak için kullanılır, nasıl (TTAS II: 444).

kabiliyet ve istidat medrese hocaları tarafından fark edilince, babasından Gilman'ın eğitimi için ruhsat istenir. Ancak babası tahsil alacak oğlunun değişeceği ve ailesinden tamamen kopacağı korkusu ile ilk zamanlarda Gilman'ın tahsiline karşı çıkacaktır. Nihayet babası küçük Gilman'ın Çırşılı köyünde bulunan merhum Abdulfettah Hazret'in Medresesindeki tahsiline izin verecektir (Kerimî, 1904: 6).

Gilman Kerimi samimi bir eğitimci ve din adamı kimliğine sahip bir Ceditçidir. Ahunluk yaptığı 136 okulda uyguladığı eğitim sisteminin başarısızlığa uğraması kendisini derinden üzmüş, içinde bulunduğu ümitsizlik ve hayal kırıklığı çalıştığı medreseyi kapatması ve mollalık görevinden istifa etmesiyle neticelenmiştir. Tam da bu sırada Kırım'da çıkan bir gazete Gilman Kerimi'nin umutlarını yeşerten bir gelişmeye zemin hazırlamıştır. Kırımlı İsmail Bey Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesinden haberdar olan Gilman Kerimi, gazetede sıklıkla dile getirilen usul-i cedit adı verilen yeni usulde eğitim sistemini merak eder. Bu merak beraberinde Gaspıralı ile aralarında bir diyalog ve iletişim ortamının oluşmasını hızlandırır. İlk olarak Kazan'dan Bahçesaray'a mektuplaşma şeklinde gelişen ilişki iki tarafın sahip olduğu fikirler nedeniyle karşılıklı şiddetli tartışmalara neden olur.⁹ Gaspıralı'nın bilimin maarif hayatında hayati ve vazgeçilmez olduğunu savunmasına karşılık olarak, Gilman Kerimi bilimi, dinin önünde bir engel olarak görüyordu. Uzayan mektuplaşma ve tartışmaların önü arkası kesilmedi ve sonunda Gilman Kerimi Bahçesaray'a giderek Gaspıralı ile yüz yüze görüştü¹⁰. Gaspıralı faaliyetlerini, okullarda uyguladığı eğitim

9 “Yazılarında, Türklerin bir taraftan modern eğitim usullerini benimserken, diğer taraftan da medreselerin eski usul tedrisatında ıslahat yapmak mecburiyetinde olduğunu anlatan Gaspıralı İsmail Bey, kurtuluşun ancak böyle mümkün olabileceğini söylüyordu. Bu ise, mutaassıp çevrelerin büyük tepkisine sebep oluyordu. Nitekim, bu mutaassıp insanlardan birkaç tanesi kendisini öldürmeye dahi teşebbüs etmişlerdi. Bunlardan biri de Kazan ulemasından Gilman Kerim Bey (İlman Kerimî) idi. Gilman Bey'in oğlu Fatih Kerimî, Orenburg'ta çıkan *Vakit* gazetesi başmuharriri ve aynı zamanda İsmail Bey'in hayranlarından bir münevver idi. Bir gün elinde *Tercüman* gazetesini okurken, babası, bu gazete vasıtasıyla ‘Gaspıralı yeni fikirlerini yayıyor ve benim oğlum da onun peşinden gidiyor’ diye oğlunu öldürmeye karar vermiştir. Fakat, asıl kabahatlinin oğlu değil, Gaspıralı olduğuna hükmederek, onun ‘katlini vacip’ telakki etmiş ve bu maksatla Bahçesaray’a kadar gitmiştir. Taassubuna rağmen akıllı bir zat olan Gilman Kerim, İsmail Bey’le çok heyecanlı ve şiddetli münakaşalarda bulunmuştur. Fakat Gaspıralı İsmail Bey’in ihtiyatlı ve akıllı sözleriyle ikna olan Gilman Bey, tamamıyla Gaspıralı taraftarı olarak memleketine dönmüş ve hatta oğlu Fatih Bey’i tahsilini tamamlaması ve Türklüğe hizmet etmesi için İstanbul’a göndermeye karar vermiştir.” (Saray, 2008: 29, 30’dan naklen: Kırimer, 1934: 47).

10 İsmail Gaspıralı ile Gilman Kerimi arasındaki münasebet oğlu Fatih’in babası için yazmış olduğu hâl tercümesinde ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır: “Çok geçmedi, Bahçesaraylı muhterem İsmail Mirza Gaspırsinskiy ‘Tercüman’ gazetesi neşrine ve bize meçhul olan Avrupa ve Rusya âlemine küçük olsa da bir tereze (pencere) açup medeniyet ve maarif ziyası ile, asırlardan birü kapanup kalmış olan fikirlerimizi tenvir (aydınlattırmaya) başladı: ‘milletimiz cehalet ve zulmetdedir, ulûm ve maarife pek muhtacız kibârlarımız ve ulemâ namı almışlarımız ahvâl-i âlemden bî-haber lüzumu derecede ulûm ve maarifden mahrum olup rahat rahat uyumaktadırlar. Mektep ve medreselerimizdeki usul-i cedit tahsilleri ıslah lazımdır ilh’ diye bizim eskiden birü me’lûf (alışmış) olduğumuz fikirlere başka fikirler yazmağa başladı, bunlar bize garip tuyulmadı, kendimizin eski fikirlerimizin hata olduğunu birdenbire itiraf itmek ağır oldu. Kanımda ve tabiiimde tekerrür (tekrar) itmiş olan eski fikir ve gâffet uykusu sebebiyle Gaspırsinskiy’nin fikirleri benim kendime de muhalif gördü (aykırı göründü). Razi olmak istemedim kendisiyle mektuplaşmaya başladık. Ben İslamiyet ve diyaneti hakkıyla muhafaza iderek fûnûn, maarif, Rusça tahsili mümkün değil, tarafına gitdim. O ise bilakis İslamiyet ve diyanetin beka ve terakkisi ancak fûnûn ve maarif sayesinde mümkün olabileceğini ve Rusya’da yaşayan ehl-i İslam için Rusça bilmek mutlak lazım idigini dava idiyordu. Muhasebemiz hayli uzadı ve ben birkaç kere kendisine, oldukça kat’i ve açık sözlerle, mektuplar yazup kendi fikrimi müdafaa bulundum. Bilahare, özüm bizzat

sistemini, öğretmen ve öğrenciler için yazdığı ders kitaplarını ve bunların ötesinde ideallerini Kerimi'ye net ve açık bir şekilde anlattı. Bu buluşma iki eğitimci açısından da çok faydalı olmuş, Gılman Kerimi, Gaspıralı'nın ideallerini benimsemiş bir Tatar aydını olarak memleketine dönmüştü.

Tercüman gazetesini arkadaşları arasında gizlice okuduğu için medreseden kovulan oğlu Fatih'e sahip çıkarak onu Ceditçilik faaliyetleri ve Gaspıralı'nın ideallerini desteklemesi doğrultusunda yetiştirmeyi kendisine önemli bir vazife bilmiş ve oğlu Fatih'i ilk olarak modern bir mektebe yazdırmakla işe başlamıştır.¹¹ Ardından oğlu Fatih'i Rus okullarına göndermiştir. 1891 yılında ise Osmanlı Türkiyesine gelen Fatih Kerimi Ahmed Midhat Efendi'nin destek ve teşviğiyle Mekteb-i Mülkiye'ye kaydolmuştur.

Gılman Kerimi, Tatar maarif hayatının öncü isimlerinden biridir. Açmış olduğu usul-i cedit okullarında öğrencilerine iman, itikad¹², tecvid¹³, tarih, coğrafya, matematik gibi ilimlere yer vermiştir. Oğlu Fatih'in babası için yazmış olduğu hâl tercümesinde yer alan "Usul-i Savtiye Açması Hakkında Bir Mecmua Kenarına Yazup Koymuş Olduğu Makalesi" başlıklı yazıda İdil-Ural boyunda başlatacağı ilk eğitim faaliyetlerine dair Gılman Kerimi şunları söylemektedir:

"1890 nçı yılda, ben Samara gubernasında¹⁴ Bögölme uyezinde¹⁵ Miñli-bay avılında imam ve ahund Gılman Kerimof ebnâ-yı milletimizde¹⁶ görülmüş nâdânlık¹⁷ ve işsizliğe hamiyetsizlik ve gayretsizliğe ziyadesiyle canım sıkılıp evlâd-ı vatan ve ebnâ-yı milleti mümkün olduğu derecede sehl-i tarik¹⁸ ile okudup yazdırmak, akâid ve şeriati lüzumı kadar öğreterek kesb ü kâr¹⁹ sevk itmek, yalkavlık²⁰, uğrılık²¹ ve her nev'i ahlaksızlık gibi âfâtlardan kurtulmasına yardım itmek arzusu ile sabîlerden²² umu-

Bahçesaray'a varup Gaspıralı'nın kendisiyle görüşerek, her ikimiz maksad ve fikirlerimizi ayrum açık ve mufassal surette izah idışikten (fikirlerimizi birbirimize ayrıntılı ve açık bir şekilde söyledikten) sonra mesele hal idildi ve her ikimizin maksudımız şul biçare ve cahil milletimizin insaniyet, medeniyet, maarif yolına girüp dünya ve ahiret mesud olması idigi anlaşıldı." (Kerimî, 1904: 7-8).

11 "Zakir işan atabızga hat cibergen bulgan: 'Uğluñ Fatıyh bozıldı, tiz kilip cit. Kilip almasan, medrese menen kuvdirtıp çığaram.'" "Zakir işan babamıza mektup gönderdi: 'Oğlun Fatih bozuldu, yoldan çıktı. Eğer gelip oğlunu almazsan, medreseden kovup atacağım.'" (Şeref, 1960: 76).

12 itikad: inanma (Devellioğlu, 2003: 468).

13 tecvid: *Kur'an-ı Kerim*'i usulüne bağlı kalarak okuma ilmi (Devellioğlu, 2003: 1052).

14 gubern: vilayet (RTS, 1996: 164).

15 uyezd: kaza (RTS, 1996: 942).

16 ebnâ-yı millet: halk, toplum.

17 nâdânlık: cahillik.

18 sehl-i tarik: kolayca, kolay bir şekilde, basitçe (Devellioğlu, 2003: 930).

19 kesb ü kâr: geçim yolu, sanat; ticaret (Devellioğlu, 2003: 488).

20 yalkavlık: tembellik (TTAS III: 634).

21 uğrı: hırsız (TTAS III: 294).

22 sabî: erkek çocuk (Devellioğlu, 2003: 905).

men er ve kız balalarını ülûm-ı uhrevîye²³ ile beraber ulûm-ı dünyevîyeden dahı âgâh ve haberdâr itmek mutlak lazım olduğunu ve tasdik itmiş idim.” (Kerimî, 1904: 28-30).

4. Kişiliği

İdil-Ural boyunda yaşayan Müslümanlar arasında önde gelen ulema-lardan Gılman Kerimi, her konuya vakıf, bilgili bir din adamı ve eğitimci-dir. Bahçesaray’da tatbik edilmeye başlayan yeni usul eğitim sistemini öğ-renmek üzere Samara vilayetinden Bahçesaray’a gitmiştir. Ayrıca bilinçli bir aile babası olan Gılman Kerimi oğullarından Fatih’in hem dini hem de müsbet ilimlere hâkim olması için elindeki tüm maddi imkânları seferber etmiştir. Bu şekilde iyi bir eğitim alan oğlu Fatih, medrese yıllarındaki eğitimi esnasında Arapça ve Farsçayı, Rus okulundaki öğrenimi esnasın-da da Rusçasını ilerletmiştir²⁴. Ayrıca Fransızca ve Osmanlı Türkçesine de hâkim olan çok dilli bir aydın olarak Tatar maarif hayatının entelektüelleri arasında önemli bir yer tutmaktadır (Kerimi, 1904: 71).²⁵

Gılman Kerimi, kişilik özellikleri bakımından bilgili, zeki, doğru fi-kirli, herkesin iyiliğini isteyen, din ve milletin ilerlemesi ve yükselmesi için gayret gösteren, entelektüel ve zeki bir aydıdı (Fehreddin, 2010: 273). Hiçbir zaman yalan söylemeyen, din ve mezhep ayrımı gözetmeyen, insanlara son nefesine kadar iyilik yapmaya çalışan, hiçbir zaman şahsi menfaatlerini ön planda tutmayan, işlerini daima istişare yoluyla çözmeye çalışan, doğru sözlü, riyasız, mülayim, ağzından çıkan her kelimenin inci ve cevher hükmünde olduğu biridir (Kerimî, 1904: 20, 21, 77, 84).

İmam ve Ahund Hüsnüllah Efendi, 24 Haziran 1902 senesinde yazmış olduğu mektupta çağının âlim ve ulemaları arasında Gılman Ahund kadar İslam âleminin sorunları ile kaygılanan ve dertlerine ortak olan bir zatı ne gördüğünü ne de işittiğini dile getirmektedir (Kerimî, 1904: 78).

5. Vefatı

Gılman Kerimi, Orenburg boyunda Segıyd kasabası Sakmar Nehri kı-yısındaki bahçesinde yıldırım çarpması sonucu 6 Haziran 1902²⁶ tarihinde

23 ülûm-ı uhrevîye: ahiret ilimleri (Devellioğlu, 2003: 1117,1119).

24 “Cemaate hadim oğlu Muhammed Fatih Efendi Türkî, Arabî, Farsî, Rusî ve Fransevî lisanlara aşına bir civandır. Orenburg’ta matbaa sahibi ve bir niçe kütüphanelerin muharriri ya mütercimi olmak şerefine nail olmuştur. Cenab-ı Hak merhumu daima rahmetinde bulundursun! Maarife muhabbeti, maarif yolunda sarfiyatı için razı ve razı olsun!” (Kerimi, 1904: 71).

25 “Merhum Gılman Efendi Samara vilayetinin ulemâsından idi. Her işe göz ider, her hali fikr ü mülâhaza istidadına mâlik bir adam olduğundan hayli malumatlı ve efkarlı bir munla idi. Zamanımızın yetiştirdiği işlerden ve mesâilden (meselelerden) mübâhese itmek (bahsetmek) ve fikirleşmek için zahmet çeküp ta Bahçesaray’a kadar ihtiyar-ı seyahat iden bilgi heveslisi idi. Oğluna tahsil-i ulûm-ı diniyeden mâ’ada (başka) ulûm-ı fûnûn-ı aklıyye tahsil idirmek için büyük akçalar sarf iden bir âlim-i edibge hayırlı bu yolu açan merhumdur.” (Kerimî, 1904: 71).

26 14 Rebîülevvel 1320 (Fehreddin, 2010: 272).

aniden vefat etmiştir. Cenazesi Cuma namazının ardından defnedilmiştir (Fehreddin, 2010: 272). Vefatına dair *Tercüman* gazetesinin 23. sayısı ile 21 Haziran tarihli baskısında yer verilmektedir (Kerimi, 1904: 87, 88, 89).

Oğlu Fatih babasının bu ani vefatı karşısında yaşadığı hüznün ve kederi “Altmış bir senelik hayat bir saat içinde yok oldu.” cümlesiyle dile getirmiştir (Kerimî, 1904: 17).

“1902 nci sene 6 ncı İyunda (6 Haziran 1902) muhterem pederimiz, Gılman bin İbrahim dâr-ı bekâya irtihal iderek (ahirete göç ederek) gaillesi (ailesi) ve biz evladı için fevkalade büyük hasret ve kederi mûcib oldu (sebeup oldu). Bizim gözlerimizin yaşlı, gönüllerimizin gamlı olduğu şöyle kederli bir günlerimizde, bir nice dost ve yakınlarımız, bize taziyenamerler göndererek gam ve kederimize iştirakle, teselli verdiler. Kaffesine²⁷ an samimü’l-kalb²⁸ teşekkür ideriz. Her birinden Cenab-ı Hakk razı olsun!” (Kerimî, 1904: 3).

6. Sonuç

Oğlu Fatih gibi hayatının tamamını ilim, halkın aydınlanması, çocukların okuması, milletin terakkisi ve İslam dininin müreffehliği uğruna adanmış olan Gılman Kerimi bu itibarla halkın da takdirini kazanmıştır.

Türk dünyasında Ceditçilik meşalesini taşıyan öncü isimlerden İsmail Bey Gaspıralı’nın “dilde, fikirde, işde birlik” ideallerinin İdil-Ural boyundaki temsilcisi olan Gılman Kerimi açtığı okullarda uyguladığı usul-i savtiye metodu ile daha önce başarısızlığa uğradığı sistemi değiştirmekle işe başlamıştır.

Bugurslan beldesinde imam ve ahunluk yapan Rahmankulof’a göre Rusya Müslümanlarının terakkisi yolunda büyük hizmetleri olan iki isim vardır. Bunlardan ilk sırada İsmail Bey Gaspıralı’yı saymak gerekir. Onun ardından ikinci sırada ise Gılman Kerimi halkın aydınlanması, okuması, ilim ve fen yolunda gelişmesi ve zenginleşmesi için en büyük gayret gösteren ikinci isimdir.²⁹

Gılman Ahun’un Bügülme bölgesinde hemen her mahalle ve köyde açtığı usul-i cedit okullarında çocukların okumasına önemli katkı sağladığını hiç kimse inkâr edemez.³⁰ İdil-Ural boyunda Ceditçilik faaliyetlerinin bayrağı olan Gılman Kerimi, Tatar maarif hayatının en önemli ismidir.

27 kâffe: hep, bütün, cümle (Devellioğlu, 2003: 480).

28 an samim-ül-kalb: can ve gönülden (Devellioğlu, 2003: 918).

29 “Rusyada olan ulemalarımız arasında bu zamana kadar milletimizin terakkisine ihlas, ictihad ve gayret ile hıdmet iden -bizniñ fikrimizçe- birinci İsmail Beg Gaspıralı, ikinci Ahund Gılman Kerimof Hazretleri idi.” (Kerimî, 1904: 81).

30 “Bügölme ve Bugurslan uyezlerinde (vilayetlerinde) her avılda (köyde) belki her mahallede mekteb ve medrese açılıp köp (pek çok) Müslüman balalarını (çocuklarını) din ü ilm yolına saluvçı (din ve ilim yoluna sevkeden) merhum Gılman ahund idigini hiç kim inkâr itmese gerek. Bugurslan’da İmam Muhammed Arif Hüsneddin oğlu Rahmankulof 28 Haziran 1902 sene” (Kerimî, 1904: 81).

Başlangıçta katı bir İslami geleneğe sahip olan Gılman Kerimi'nin hayatını iki döneme ayırmak mümkündür. Bahçesaraylı İsmail Gaspıralı ile tanışmasından öncesi ve sonrası. Bu iki dönem Gılman Kerimi'nin fikri yapısında ve eğitim anlayışında keskin bir değişim ve dönüşümün de miladı olarak kabul edilebilir.

Gaspıralı ile tanışmasından önce görev yaptığı Minlibay'daki medreselerde usul-i kadim çizgisinde bir eğitim anlayışı uygulamış ve bu eğitim metodu başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun sonucunda açtığı okulları kapatıp imamlık ve ahunluk görevlerinden istifa ederek ailesiyle birlikte Orenburg'a taşınmıştır.

Gılman Kerimi'nin hayatının ikinci ve en önemli evresini oluşturan dönem ise Gaspıralı ile tanışmasıyla başlar. Açtığı okullarda uyguladığı eski tarz eğitim metodunun başarısızlığıyla hayal kırıklığına uğrayan Gılman Kerimi, Gaspıralı'nın o sıralarda Bahçesaray'da uyguladığı usul-i cedit metodunu duyar. Hem bu yeni metodu öğrenmek, hem de daha önce aralarında cereyan eden şiddetli tartışmaların da etkisiyle kendisiyle bizzat görüşmeye gidecektir. Bu görüşmeden oldukça olumlu neticeler elde etmiş olarak ayrılan Gılman Kerimi, ilk olarak ahunluk yaptığı 136 medresede usul-i cedit eğitim metodunu uygulayacaktır. Ayrıca oğlu Fatih'in Gaspıralı'nın fikirlerinden olumsuz bir şekilde etkilendiğini düşünen Gılman Kerimi'nin fikirleri de tamamen değişecek ve oğlunu ilim tahsil etmesi için bir yandan Rus mektebine yazdıracak, diğer yandan da İstanbul'a tahsil alması için gönderecektir.

Gılman Kerimi, Tatar maarif hayatının en önemli isimlerinden biridir. İdil-Ural bölgesinde herkesin derdiyle dertlenen, nerede bir ihtiyaç varsa oraya koşan, halkın dertlerine, sıkıntılarına ortak olan ve yöneticilik yaptığı süre içerisinde Rus İmparatorlarının takdirini kazanan Gılman Kerimi halk tarafından da çok sevilmektedir.

Gılman Kerimi bilhassa Türkiye'de yeteri kadar tanınmamakta, hakkında yeterli akademik çalışmalara yer verilmemektedir. Bu değerli Tatar aydınının tanıtılması ve akademik çalışmalarda sıklıkla ele alınması elzemdir.

Kaynakça

- Çakmak, C. (2014). *Fatih Kerimi'nin Hıyal Mı? Hakikat Mı? ve Andan Bundan Eserleri Üzerinde Dil ve Üslup İncelemesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çakmak, C. (2018). "Tatar Ceditçi Fatih Kerimi'nin Az Bilinen Yönleri". *Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı*, 290-296.
- Devellioğlu, F. (2003). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Devlet, N. (1999). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Fehreddin, R. (2010). *Asar*. Kazan: Ruhiyat Neşriyatı.
- Gaynullin, M. (2000). *Fatıyh Kerimi, Fatih Kerimi, Şehisleribiz, (Raif Merdanov, Ramil Miñnullin, Söleyman Rehimov) (Fenni-Biografik Cıyıntık)*. Kazan: Ruhiyat Neşriyatı, 196-212.
- Kerimi, F. (1904). *Merhum Gıylman Ahund*. Orenburg: Muhammed Fatih bin Gılman Kerimof Matbaası.
- RTS: *Russko-Turetskiy Slovar* (1996). (Ş. S. Aylarovu, A. S. Voskoboyu vd.). Moskova: Multilingual Yayınları.
- Saray, M. (2008). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şeref, Z. (2000). *Fatıyh Kerimi Şehisleribiz*. (Raif Merdanov, Ramil Miñnullin, Söleyman Rehimov), (Fenni-Biografik Cıyıntık). Kazan: Ruhiyat, 74-111.
- TDK (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TTAS: Añuncanov, G. H., Mañmutova, L. T., Möhemmediyev, M. G., Sabirov, K. S., Ĥanbikova, Ş. C., Zilayeva, R. A., Abdrahmanova, G.G., Abdullin, İ.A., Vahitova S. B., Ganiyev, L. R., Gazizova, F. M., Gaynanova L. R., Eñmetyanov R. G., Mingulova, G. H. *Tatar Tiliniñ Añlatmalı Süzligi*. C. I (1977), C. II (1979), C. III (1981). Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- TTS: Ahmedyanov, R., Ganiyev, F. (1997). *Tatarca-Türkçe Sözlük*. Kazan: İnsan Neşriyatı.

Extended Summary

This study in which Gilman Kerimi, who became influential with his identity as a clergyman and educator, and he was tried to be introduced in every aspect, aims to mention all the publications in Turkey, published in this field. As a result of extensive research conducted both in major libraries in Turkey and through internet research, no study that individually identifies Gilman Kerimi was found. In this article, Gilman Kerimi, who is accepted as the pioneer of Tatar education, has been tried to be introduced in every aspect. For this purpose, mostly “Merhum Gilman Ahund” written by Fatih Kerimi upon the death of his father, in 1904 in Orenburg, is used.

Gilman Kerimi was born on October 1, 1841 in the district of Bugulma. First, he studied in Gabdulkayyum and Chistay madrasahs. Having studied in Chistay madrasah for 7 years, Gilman Kerimi returned to his village Chirshili in 1867. In 1870, he started to work as an imam in his village with the license granted to him by the government. Then he started to teach children by establishing a madrasah in his village. Gilman Kerimi, frustrated and despaired at the failure of the education procedures he was practicing in the madrasah where he served for 16 years, closed the schools and discontinued the literacy works. He went to Hajj in 1881. He returned to his hometown in 1882. In 1899, he emigrated to Orenburg with his wife and five children. Meanwhile, his son, Fatih Kerimi, was continuing to study accountancy in Moscow. Gilman Kerimi, who attempted to do various works in Orenburg, finally bought a printing press and started his business in 1900. At the time, his son Fatih learned the intricacies of this profession as a result of working in various printing houses in Moscow and Petersburg. Thereupon, Gilman Kerimi gave the administration of the printing house to his son Fatih.

For the mosque to be built in St. Petersburg, Gilman Kerimi cultivated wheat on his own land and donated the revenues to the construction of the mosque. Because of his positive attitude towards the people in the places where Gilman Kerimi worked as mullah, Russian Emperor, the Third Alexander and the Emperor Nicolas II presented gold and silver medals to him. Gilman Kerimi spent his short life in public enlightenment, progression and modernization. Only he did not involve in educational activities, yet always sought to take part in social life and help all people in need.

Gilman Kerimi, the representative of the Idil-Ural tribe with regard to “unity in language, idea, work” ideals of Ismail Bey Gaspirali, one of the pioneers in the Turkish World, started to change the system that he had previously applied in schools but failed *usul-i cedit*.

Nobody can deny that Gilman Kerimi contributed significantly to the education of children in the *usul-i cedit* schools organized in almost every neighborhood and village in the district of Bugulma. Gilman Kerimi, who was considered as the banner of the Jadidist activities in the Idil-Ural region, was the most important name of Tatar educational life. It is possible to divide the life of Gilman Kerimi, who initially had a strict Islamic tradition, into two periods; before and after meeting with Ismail Gaspirali. These two periods can be accepted

as the beginning of a sharp change and transformation in the intellectual structure of the Gilman Kerimi and his educational understanding. Prior to his acquaintance with Gaspirali, Kerimi implemented an educational approach in line with 'usul-i kadim' in madrasahs in Minlibay, however this attempt failed. As a result, he closed the schools that he established and moved to Orenburg with his family by resigning from his duties as imam and mullah. The second and most important phase in Gilman Kerimi's life began with his meeting with Gaspirali. Gilman Kerimi, frustrated at the failure of his old-fashioned education methods in the schools that he established, heard the usul-i cedid method applied by Gaspirali at Bakhchysarai. Due to his desire to learn about this new method and the impact of intense previous discussions between them made him to go and meet Gaspirali in person. Gilman Kerimi, who had left from the meeting with very positive results, applied the usul-i cedid education method in the 136 madrasahs where he worked as a mullah.

However, the ideas of Gilman Kerimi, who was in the opinion that his son Fatih was negatively affected by the ideas of Gaspirali, changed vice-versa and he enrolled his son to the Russian school in order to gain knowledge, on the one hand and sent his son to Istanbul for his education.

In terms of personal traits, Gilman Kerimi was an intellectual who was intelligent, knowledgeable, single-minded, wishing for the well-being of all, striving for the advancement and promotion of religion and nation. He was a person who never lies, who does not discriminate between religion and sect, always trying to do good to people, honest, graceful.

Gilman Kerimi, was one of the most important names in Tatar education life. Gilman Kerimi, who felt troubled by everyone's problems in the Idil-Ural region, who run there if there was a need, who shared the griefs and problems of the people and who was appreciated by the Russian emperors during his work as a manager, was very much liked by the public. Gilman Kerimi is not recognized enough, does not given adequate place in academic studies, particularly in Turkey. Therefore, it is essential to introduce this valuable Tatar scholar and enable him to be addressed frequently in academic studies.